International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2026; 3(2): 289-291
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com
Received: 26-03-2026
Accepted: 17-04-2026
Publish : 18-04-2026

डा० एस्. सूर्यनारायणमूर्ति
सहायकप्राध्यापकः
(कृष्णयजुर्वेदविभागः),
श्रीवेङ्कटेश्वरवैदिकविश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः

Correspondence:
डा० एस्. सूर्यनारायणमूर्ति
सहायकप्राध्यापकः
(कृष्णयजुर्वेदविभागः),
श्रीवेङ्कटेश्वरवैदिकविश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः

भारतीयवैदिकमातृकाः – एकं परिशीलनम्

डा० एस्. सूर्यनारायणमूर्ति

सारांशः-

भारतमिदं प्राचीनकालादारभ्य ऋषिपरम्परया संस्कृतिसम्पन्नं देशमस्ति। अत्र वेदवेदाङ्गादिशास्त्र-रूपेण यज्ज्ञानं प्रवर्तते, तत्मातृकास्वरूपेण संरक्षितमस्ति। मातृकाः भारतीयसंस्कृतेः मूलाधाररूपेण प्रतिष्ठिताः सन्ति। अस्मिन् शोधलेखे मातृकाणां स्वरूपं, तेषां भेदाः, उपयोगिता, संरक्षणपद्धतिश्च सम्यक् विविच्यते।

मुख्य शब्दाः-

मातृकाः, वैदिकवाङ्मयम् ,भारतीयसंस्कृतिः, हस्तलिखितग्रन्थाः, प्रतिलिपिकरणम्, लिप्यन्त-रणम्,ताल-पत्रम्, भूर्जपत्रम्, लोहपत्रम्, शिलालेखाः, मृत्तिकाफलकम्, कागजपत्रम्, संरक्षणपद्धतिः, ग्रन्थसंरक्षणम् ।

प्रस्तावना -

भारतोऽयं आर्षभूमिः कर्मभूमिः धर्मभूमिरिति सङ्कीर्त्यते । अस्मिन् देशे विविधाः संस्कृतयः, सम्प्रदायाश्च विराजन्ते। तेषामाधारभूतस्य वैदिकवाङ्मयस्य प्रचाराय परिरक्षणाय च ग्रन्थरुपेण निर्माय प्राचीनाः निक्षिप्तवन्तः । ग्रन्थानामारचनं तस्मिन्काले मातृकासु कृतं दृश्यते। तासु मातृकासु संस्कृतभाषायां वैज्ञानिक, सांस्कृतिक, कला, आरोग्य, गणित, आगम, धर्मशास्त्र, वेदान्तादि विषयाः उपलभ्यन्ते। एते विषयाः भारतीयसंस्कृतेः आधारभूताः इत्युक्तौ नास्ति सन्देहः । अतः ताः मातृकाः अपि संस्कृतिरक्षणे अत्यन्तं पात्रतां वहन्तीति ज्ञायते।

मातृकाग्रन्थानां वैशिष्ट्यम्-

विषयरक्षणैकाशीलाः प्राचीनाः स्वविषयकप्रस्तुतिमनादृत्य ग्रन्थरचनां कृतवन्तः इत्यतः तेषां ग्रन्थानां लेखनेतिहासः नोपलभ्यते। ऐतिहासिककाले ये मातृकाः लब्धाः तासां रचनाकालनिर्णयः, रचयितृ निर्णयश्च कर्तुम् अशक्यमध्यवसितम् । एवञ्च केषाञ्चन ग्रन्थानां सर्वात्मना उपलब्धिरपि कष्टसाध्यमापतितम्। अतः ऐतिहासिककाले विद्वांसः मातृकाग्रन्थेषु यन्निक्षिप्तं विज्ञानं तस्य रक्षार्थं प्रतिलिपिकरणं कर्तुमुद्युक्ता सन्तः विविधेषु पत्रेषु, प्रतिलिपिकरणं, शारदा-ब्राह्मीत्यादिभिः लिप्यन्त-रीकरणं च कृतवन्तः । तत्तप्रदेशस्य शैत्य, बातातपादि स्थितिभ्यः तेषां पत्राणां भेदनिरूपणं, तेषां संरक्षणाय अनुसर्तव्यानां नियमानमवलोकनञ्चास्य व्यासस्य मुख्यविषयः। आधुनिककाले यन्त्रसहायेन ग्रन्थानां प्रतिलिपिकरणं कुर्वन्ति। किन्तु प्राचीनकाले ईदृशः अवकाशः नासीत् । अतः हस्तलेखनद्वारा प्रतिलिपिकरणमकुर्वन्। किन्तु प्रतिलिपि-प्रक्रियायाम् आदर्शप्रति अपेक्षया केचन दोषाः प्रतिलिपिस-ञ्जाताः इति तेषां परिशीलनेन ज्ञायते । प्रतिलिपिकरणार्थं उपयुक्ताः मातृकाः बहुप्रकाराः श्रूयन्ते।

यथा योगिनीतन्त्रे-

भूर्जौ वा तेजपत्रौ वा तथा वा तालपत्रकौ।
विना गुरुश्च देवेशि पुस्तके कारयेत् प्रिये।।
सम्भवे स्वरपत्रे च ताम्रपत्रे च शङ्करी।।
अन्यवृक्ष त्वची देवी कखा केतकी पत्रके।
मृत्ताम्रपत्ररौत्या वा वटपत्रवरानने ।
अन्यपत्रे वा सुद्दले लिलेख यः लमभ्यसे।। इति (योगिनीतन्त्रे)

एतानि च वचनानि योगिनीतन्त्रे उपलभ्यन्ते। एतदनुसृत्य लेखनार्थमुपयुक्ताः मातृकाः ।

मातृकाणां प्रकाराः-

यथाः-

1. तालपत्रम् (palm leev)
2. भूर्जपत्रम (Birch bark)
3. कार्पासपट: (Cotton cloth)
4. काष्ठफलकम् (wooded planet)
5. लोहपत्रम् (corps geld and septum plates)
6. शिलाफलकम् (stone plate)
7. मृत्तिका फलकम् (Brick plate)
8. कागजपत्रम् (paper) इत्यादिरूपेण अष्टविधान इति ज्ञायते ।

1. तालपत्रम्

अस्माकं देशे श्रीतालं, करतालमिति द्विविधं तालपत्रमुपलभ्यते। विस्तृतं यत्तालपत्रं गोधुमवर्णे उपलक्ष्यमानं तत् श्रीतालमिति नाम। यच्च तालपत्रं दीर्घं, मन्दं, तीक्ष्णश्च भवति, एवं पीतवर्णं भवति तत् करतालमिति नाम । इयश्च तालपत्रमातृका दक्षिणभारते बहुशः उपलभ्यते । बहवो ग्रन्थाः एतेषु तालपत्रेष्वेव आरचिताः उपलभ्यन्ते।

2. भूर्जपत्रम्

"भूर्जे उर्मि मृदुत्वचौ" इति अमरकोशोक्तिः। तस्मात् पूर्वमेव भूर्जपत्रविनियोगोऽस्तीति ज्ञायते। "चीरमिति कविता स्थूला च वृक्षत्वक। वल्कलमं च तव्दिपरीतम तथा भूर्जत्वक्" (अभिनवभारती 21.141) इति वाक्यात् भूर्जवृक्षात् भूर्जपत्रं लभ्यते तच्च तव्दृक्षस्य त्वक् स्वीकृत्य पत्ररुपेण कर्तयित्वा लेखनार्थम् उपयुज्यत इति ज्ञायते। एवञ्च तत् पत्र अत्यन्तं मृदु, स्थूलश्च भवति। उत्तरभारते कश्मीरप्रान्ते च इदं पत्रमुपलभ्यन्ते। तत्र निर्मिताया: "संयुक्तागम" ग्रन्थस्य भूर्जपत्रमातृकाः अफघानिस्थानप्रान्ते उपलब्धिः अस्ति । महाभारतस्य आदिपर्व भूर्जपत्रमातृकासु केचन मातृकाः पुणेस्थ भण्डारकर प्राच्यशोधसंस्थायां संरक्षितं दृश्यते।

3. कार्पासपटः

कार्पासपट: आभाषायां cotton cloth इत्युच्यते। "पटे वा ताम्रपत्रे वा स्वमुद्रोपचिह्नितम्" इति याज्ञवल्क्यस्मृतिवाक्येन पूर्वस्मिन्काले पटे लेखनम् आसीदिति ज्ञायते। बाणस्य कादम्बर्यां, हर्षचरिते च कार्पासपटस्य प्रस्तावना अस्ति। अयञ्च अत्यन्तमृदुतम: भवति। अत एवं ग्रन्थरचनां कर्तुमशक्यं भवति । कानिचन आख्यानान्येव कार्पासपटेषु उपलभ्यन्ते।

4. काष्ठफलकम्

पूर्वस्मिन् काले लेखनकार्ये काष्ठफलकस्यापि महत्त्वपूर्णः उपयोगः आसीत्। सुदृढत्वात्, सुलभोपलब्धित्वाच्च काष्ठं लेखनाधाररूपेण स्वीक्रियते स्म। विशेषतः यदा त्वरितेन लेखनस्य आवश्यकता भवति, तदा काष्ठफलकमत्यन्तोपयोगी साधनम् आसीत्। अस्योप-योगः प्रायः **तात्कालिकविषय-लेखनार्थम्,** शिक्षणप्रक्रियायां अभ्यासार्थम्, लेखनाभ्यासे तथा गणनादिषु क्रियासु च भवति स्म। काष्ठफलकस्य उपरि मृदुकरणार्थं कदाचित् लेपः (मृत्तिका, चूर्णादि वा) कृत्वा तत्र लेखनं सुकरं क्रियते स्म, अथवा खड्गलेखन विधिना अपि अक्षराणि उत्कीर्णानि भवन्ति स्म। अस्य स्थैर्यं दीर्घकालपर्यन्तं न भवति, अतः स्थायीग्रन्थरचनायां न तावत् व्यापकः प्रयोगः दृश्यते, किन्तु शिक्षणोपयोगे, कार्यालयीनलेखने, तात्कालिकसूचना-प्रदर्शने च काष्ठफलकस्य विशेषः महत्त्वपूर्णः आसीत्।

5.लोहपत्रम्

सुवर्ण - रजत- ताम्र-लोहपत्ररूपेण निर्माणं कृत्वा तेषामुपरि लिखन्ति स्म। एतेषां ताम्रपट:, ताम्रपट्टिका, शासनपत्र, पत्रफलक दानपत्रमति नामान्तराणि विद्यन्ते। द्वादशशताब्दौ एतेषां विनियोगः बहुशः आसीत्। 6.5 cm कि आरभ्य 76.5X30 cm पर्यन्तं परिभाषणेषु लोहपत्राणि लभ्यते इति आन्ध्रसाहित्ये प्रसिद्धस्य वाग्गेयकारस्य ताल्लपाक अन्नमाचार्यस्य रचनानि ताम्रपत्रेषु संरक्षितानि उपलभ्यन्ते ।

6.शिलाफलकम्

शिलासु ये लेखा: उपलभ्यन्ते ते शिलफलकशब्देन व्यवह्रियते। एतानि च बहुशः शासनलेखनार्थं उपयुक्तानि आसन्। तेषां परिशील-नेन ज्ञायते ते यत् अशोकस्य कालादेव एतानि शिलाफलकानि उपयुज्यन्त इति। हरप्पा, मोहंजुदार काले निर्मितानि शिलाशास-नानि उपलब्धानि।

7. मृत्तिकाफलकम्

आर्द्रया मृत्तिकया फलकानि निर्मितानि अपि लेखनार्थं उपयुज्यन्ति स्म। भारतदेशे मृत्तिकाफलकानां विनियोगः बहुशः आसीत्। तेषां विनियोगश्च CBC काले आसीत्। उत्तरप्रदेशराज्ये मधुरायां पुरातन वस्तुप्रदर्शनशालायां कानिचन मृतिकाफलकानि सन्ति।

8. कागजपत्रम्

एतेषां विनियोग: - 105 A. D काले मोघलचक्रवर्तिनां परिपालने चैनादेशात् स्वीकृत्य प्रारब्धमासीत् | T. sai इति नामका पण्डिताः अस्य परिचयं कृतवन्तः इदं च पत्रम् काकल, काकलि पत्रम् इति नामान्तरे व्यवह्रियते। "धर्माभ्युदय" इति जैनग्रन्थः जैनभाण्डागारे निक्षिप्ता अस्ति। नन्दिनागरि लिप्यां लिखितं भागवतपुराणे ब्रिटीष् पुरातनवस्तुप्रदर्शनशालायां अस्ति। 5×3.8 CM परिमाणे

विद्यमाना भगवद्गीता मातृका तन्जवूरू प्रान्ते सरस्वती महलमध्ये अस्ति । एते सर्वे कागजपत्रेषु उपलभ्यन्ते । एवमेव अभिज्ञानशकुन्तलनाटके नलिनीपत्रस्य प्रस्तावना दृश्यते। नैषधीयचरिते केतकीपत्रस्य प्रस्तावना विद्यते।

आधुनिकदृष्टिः-

अद्यतनकाले मातृकाणां संरक्षणे बहवः आधुनिकोपायाः प्रवर्तन्ते। विशेषतः **डिजिटलीकरणम्** नामकप्रक्रियया प्राचीनमातृकाः उच्चगुणवत्तायुक्तचित्ररूपेण संगणकयन्त्रेषु सुरक्षिताः क्रियन्ते, येन तासां दीर्घकालपर्यन्तं संरक्षणं सुनिश्चितं भवति तथा च वैश्विकस्तरे विद्वद्भिः सुलभतया अवलोकनं शक्यते। तदनन्तरं सम्यग् **प्रकाशनप्रक्रिया** अपि प्रवर्तते, यस्यां समीक्षात्मकसम्पादनम्, पाठभेदसंग्रहः, व्याख्यालेखनं च क्रियते। एवं च **वैज्ञानिकसंरक्षणपद्धतयः** यथा तापमाननियन्त्रणम्, आर्द्रतासंरक्षणम्, रसायनद्रव्योपयोगः, कीटनाशनक्रिया च अनुसृत्य मातृकाणां भौतिकरक्षणम् अपि क्रियते। एतेषां समस्तोपायानां साहाय्येन प्राचीनज्ञानपरम्परा सुरक्षितरूपेण भावीपीढ्यै सम्प्रेष्यते इति निःसंशयम्।

उपसंहारः -

वेदवेदाङ्गलक्षणपुराणेतिहास अनेकाःमातृकाः श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालये, जातियसंस्कृतविश्वविद्यालये, तथैव बहुषु संस्कृतविश्वविद्यालयेषु उपलभ्यन्ते। भारतदेशे तत्र तत्र मातृकालयाः सन्ति। तेषु मातृकापरिरक्षणं भवति। यथा- सरस्वतीमहल्, तन्जावूर्, GOML, चेन्नै, इत्यादयः। एवं च एताः मातृकाः शिवलिङ्गरुद्राक्षखड्गचक्रादि आकृतिषु उपलभ्यन्ते च ।

एतादृशानां संस्कृतिसंरक्षणे पात्रतां वहन्तीनां मातृकाणां संरक्षणं तद्गतविषयपरिशीलनं, तेषां आधुनिकविज्ञानसहायेन प्रकाशनादिकं च कर्तव्यम्। तद्वारा तेषां पूर्वाचार्याणां परिश्रमः सार्थको भवति इति उक्त्वा विरम्यते।

सन्दर्भग्रन्थसूची –

1. योगिनीतन्त्र, प्रकाशकः: Chowkhamba Sanskrit Series Office, स्थानम्: वाराणसी, वर्षः- 1960
2. अभिज्ञानशाकुन्तलम् – कालिदास, सम्पा०: एम्. आर्. काले (M. R. Kale) प्रकाशकः: Motilal Banarsidass, स्थानम्- दिल्ली, संस्करणम्- 1969
3. An Introduction to Textual Criticism – E. J. Kenney एवं E. J. Cowan प्रकाशकः: Cambridge University Press स्थानम्: Cambridge (U.K.), वर्षः- 1990